

5. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1912 - 1913 гг. Сессия восьмая. Заседания 1 - 51 (1 ноября 1912 - 4 июля 1913). Спб.: Гос. Тип., 1913.
6. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1913 - 1914 гг. Сессия девятая. Заседания 1 - 59 (1 ноября 1913 - 30 июня 1914). Спб.: Гос. Тип., 1914.
7. Записка Варшавского генерал-губернатора г.О. Скалона на имя царя 30 мая 1913 г. // Р Г И А, ф. 1276, оп. 5, д. 44, л. 341.
8. Отзыв Министра народного просвещения А.Н.Шварца от 3 апреля 1908 г. на проект плана государственной обороны, представленный военным ведомством // Р Г И А, ф. 1276, оп. 5, д. 143, л. 11.

О. Б. Стрілюк, К. М. Ячменіхін

Вирішення єврейського питання в період першого міждум'я: включення про іногородців чи вдалий політичний хід П. Столипіна?

Початок ХХ століття був переломною епохою соціально-економічної та культурно-політичної трансформації в історії єврейського населення Російської імперії. Між тим, все, що пов'язано з дослідженням сутності єврейського питання, ставленням до цього питання бюрократичної еліти, пошуками нею виходу з кризи єврейського життя, протягом довгого періоду часу залишалось темами небороненими для вивчення. А відтак, не маючи фактичних даних, громадськість продовжувала складати міфи та легенди. Одним із таких міфів стало закріплене на довгі роки в суспільній свідомості уявлення про П. Столипіна як про "першого на Русі погромника" та "іодофоба".

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. в науковий обіг почали вводитись документи, які дали можливість поступово спростувати ці уявлення [1]. Крім того, помітною стала увага дослідників до вивчення національної політики царського уряду в цілому [2,3,4,5,6]. Безперечно, все, що здобула історична наука, повинно було мати певне відображення в курсах викладання історії Росії. Проте, в підручниках та навчальних посібниках наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і, навіть, на початку ХХІ ст. все ще зустрічається традиційний підхід до висвітлення столипінської епохи, коли основний акцент робиться на аграрній реформі та посиленні боротьби Столипіна з революційним рухом, поліцейських репресіях та каральних заходах [7,8]. Національні аспекти політики Столипіна або не розглядаються зовсім [9], або розглядаються фрагментарно, здебільшого переслідуючи мету: довести, що прем'єр проводив політику "великоруського націоналізму" [10,11,12] яка означала превалювання у всіх сферах саме титульної нації. Що ж стосується безпосередньо єврейського питання, тут автори підручників та колективних посібників здебільшого продовжують зберігати дружнє мовчання.

Пояснити таку ситуацію, можна, напевне, тим фактом, що і до сьогодні не всі аспекти політики Столипіна в галузі єврейського питання є вивченими, залишається багато дискусійних моментів. Одним з них є розгляд причин, які спонукали прем'єра вдатися до розв'язання такої важливої проблеми. Чи був у Столипіна конкретний план вирішення єврейського питання, чи був прем'єр відвертим у своїх намірах полегшити становище євреїв, чи ним керували інші

мотиви? Спробуємо відповісти на поставлені питання, оскільки подальшому без цього неможливо буде дати зважену оцінку діяльності першого міністра в галузі зазначеної проблеми в цілому.

Відмітимо, що П. Столипін був добре обізнаний з положенням євреїв у смузї осідлості, оскільки його молоді роки та початок службової діяльності пройшли в Західному краї – Литві та Білорусії. Його старша донька згадувала: “До євреїв, я, проживаючи в Ковенській губернії з народження, звичайно, звикла й завжди вважала їх, як необхідну приналежність рідного краю... вони необхідні, але й зручні та приємні, як завжди говорив батько” [13, с.35,36]. На побутовому рівні Столипіни не відчували ненависті до євреїв. На службовому – саратівській губернії Столипін затвердив порядок прийому євреїв, які приїздили зі смузї осідлості, в фельдшерську школу “без будь-якої процентної норми” – “без попереднього поліцейського дозволу на поїздку” [14, с.277]. Іншим фактом – вже за часів прем’єрства Столипіна юрисконсульт міністерства внутрішніх справ був єврей Сліозберг, єврей Гурман – офіційно – член ради міністерства внутрішніх справ, неофіційно виконував роль особистого радника Столипіна. Немировський спочатку був саратівським місцевим головою, а потім – за вибором Столипіна – керівником відділу місцевого господарства міністерства внутрішніх справ. Не національна приналежність для прем’єра мала тут вирішальне значення, а той факт, що всі перелічені особи були “талановиті люди” та “достойні діячі” [15, с.20].

Знав Столипін і схильності євреїв, “зуд до бунтарства” значної частини їх інтелігенції, але він особисто бачив єврейську бідноту, відтак розумів, що нужда теж може озлобити. “Я, як росіянин, вірний рідному націоналізму, – говорив П. Столипін, – але я, власне тому, що росіянин, не можу бути ненависником інородців, в тому числі й євреїв. Це буде суперечити і нашій релігії і природі руській. Вона добра до всіх, поблажлива, лагідна.” А відтак, ще під час служби в провінції, у Столипіна сформувався своє бачення вирішення єврейського питання: “Для того, щоб жити в мирі, слід позбутися всього, що загострює відносини та підтримує ворожнечу, і не грубою формою ненависті, а любов’ю, розумною турботою про людей” [16, с.4].

Призначення 26 квітня 1906 р. П. Столипіна на посаду міністра внутрішніх справ поставило перед ним завдання вирішення багатьох важливих питань. Єврейське питання в цей час не відносилось до числа пріоритетних в уряді, але в самому суспільстві набуло особливої гостроти та значення. Воно стало частиною передвиборчої боротьби

до І Державної думи, а з моменту відкриття парламенту 27 квітня 1906 р. почало активно обговорюватись в його стінах. Формально Дума була структурою влади, але фактично, вона виявилась опозиційною уряду, висловлюючи суспільні інтереси.

Перед відкриттям Думи С. Вітте на посаді голови Ради міністрів призначив І. Горемікін, який весь час свого недовгого прем’єрства буде займати антидумські позиції, протиставляючи себе та уряд ліберальній більшості Думи, визнаючи лише рішення імператора. Столипін в складі кабінета Горемікіна поводив себе вкрай скромно, “очевидно, до чогось та до всіх приглядався” [17, ф.5971, оп.1, л.79,80]. Він відчував бездіяльність прем’єра, який був не в змозі скоординувати нормальну роботу кабінету. Звідси, напевне, і походило негативне ставлення Столипіна до Горемікіна. Не простими виявились також стосунки уряду з Державною думою.

В адресі-відповіді на тронну промову, прийнятому одногосно 5 травня, Дума заявила тверде переконання, що “виробить закон про повне зрівняння в правах громадян з відміною всіх обмежень та привілей, обумовлених станом, національністю, релігією чи статтю” [18, с.240,243]. Це відповідало основним положенням маніфесту “Об усовершенствовании Государственного порядка” від 17 жовтня 1905 р. Вже 12 травня 1906 р. 50 членів Думи подали заяву з додатком основних положень законопроекту про свободу совісті [18, с.285]. В Положенні йшлося про те, що “всі закони, які обмежували цивільні та політичні права осіб різних віросповідань, відміняються” [19, с.548]. 13 травня Горемікін представив Думі урядову декларацію. Про рівноправ’я в ній не було сказано жодного слова. В питаннях національної політики виконавча влада не мала намірів йти на зустріч очікуванням народу та його обранців. Член Думи Вінавер так охарактеризував ситуацію, обумовлену виступом прем’єра: “Дума категорично вимагала рівноправ’я. І чим же їй відповідають? Пустопорожнім мовчанням” [20, с.321-324]. Майже одногосно члени Думи засудили виступ голови Ради міністрів і почали вимагати відставки уряду [20, с.339].

15 травня 151 член Думи в порядку законодавчої ініціативи внесли проект “Основных положений законов о гражданском равенстве”. Він обговорювався депутатами 5, 6 та 8 червня. Пропонувалось виробити чотири групи законів по скасуванню обмежень в правах різних пропарків населення, причому друга група законів стосувалась обмежень, зумовлених національністю та віросповіданням; мова йшла

про повну відміну будь-яких обмежень. Було запропоновано утворити комісію з 33-х чоловік для розгляду цих законопроектів [21, с.76].

Питання про національні та віросповідні обмеження обговорювалися в центрі обговорення. Прямих заперечень проти цих обмежень, які стосувались євреїв не виникало, проте частина депутатів остерігалась, що введення негайного рівноправ'я є справою непростую. "Це питання не можна вирішити за допомогою червоного олівця, – вважав П. Гейден. – Слід виробити складний закон. Слід довести, що рівність не принесе їм шкоди"[22].

П. Столипін виступав в I Думі 8, 12 та 22 червня. Це були відомі міністра внутрішніх справ на запити депутатів [23, с.39,49], і трапилося, що перший же виступ Столипіна виявився проблемним каменем його "єврейської політики".

8 травня 81 член Думи підписали та подали запит міністру внутрішніх справ з приводу друкування погромних відозв Департаменті поліції та погромів, що відбулися у Вологді, Калязні та Царицині. Виступаючи з відповіддю на запит, Столипін, перш за все заявив, що згідно статуту Державної думи, роз'яснення міністра можуть стосуватись незаконних дій, які відбулися після скликання, тобто після 27 квітня. Але він все ж таки вирішив відповісти на запит, оскільки мова йшла про те, що весь Департамент поліції звинувачувався "в збудженні однієї частини населення проти іншої, наслідком чого було масове вбивство мирних громадян"[24, с.1].

Виступ Столипіна зводився до заперечення факту обладнання Департаментом поліції "злочинної типографії" й ствердження, що наслідками дії департаменту "не могли бути маса вбитих" під час погромів. Проте, його пояснення звучали, іноді, досить непереконливо, як і обіцянка, що "неправильних дій більше не буде". Було зрозумілим, що в цілому Столипін не вважав дії влади незаконними, а заходи уряду він розцінював не як реакцію, а як порядок, необхідний "для розвитку самих широких реформ"[24, с.2].

З початку діяльності парламенту були означені найбільш важливі аспекти національної політики, а також позиції різних політичних сил та партій в цій сфері. Проте, сама Дума чим далі, тим більше ставала дестабілізуючим фактором. Різкі промови проти дій уряду, вимоги відставки багатьох міністрів – все це діяло збуджуюче на суспільство, особливо в провінції. Відтак, "зі всіх куточків Росії надходили звістки про безпорядки, погроми, вбивства адміністративних та посадових осіб"[25, с.163]. Виходячи з даної ситуації, значна частина

консервативно налаштованої громадськості вважала за краще розпуск Думи, аніж подальше поширення чуток про слабкість уряду.

Аналізуючи причини невдач роботи першого парламенту, безумовно, не можна не звернути увагу на таку обставину, як надзвичайно строкатий склад Думи. Були тут і поляки в кунтушах, і духвали, розв'язні волосні писарі з раночинців, сільські вчителі, невпевнені інтелігенти, селяни, здивовані самі бачити себе в ролі законодавців"[26, с.207]. Зрозуміло, що частина цих "нових людей" просто була не схильна, а іноді й просто неспроможна до нормальної законодавчої роботи.

Відчувалась відсутність парламентської політичної культури в цілому в країні. Навіть більшість міністрів не могли збагнути всього значення нового державного устрою, того, що народні обранці вже по закону можуть контролювати дію виконавчої влади шляхом запитів. В тому, що не склалася робота Думи й уряду, безумовно, провина виконавчої влади також була.

Розпуск 8 липня 1906 р. I Думи не дозволив комісії 33-х завершити роботу над проектом закону про громадське рівноправ'я. Через неясність і складність законодавчих адміністративних актів стосовно євреїв передбачалось приділити їх аналізу декілька засідань комісії, але встигли обговорити лише доповідь М. Острогорського про право жителявства євреїв[27, с.5].

Зрозуміло, що розпуск Думи міг викликати негативну реакцію в суспільстві, а відтак, необхідно було діяти обачно. Планувалось внести заспокоєння звільненням тієї людини, яка з Державною думою не змогла миритися, й "висунути того, якого, безперечно, висуває патріотично-настроєна громадськість"[28]. П. Столипін отримав призначення на посаду голови Ради міністрів 8 липня 1906 р. одночасно зі збереженням портфеля міністра внутрішніх справ.

За свідченнями сучасників, серед основних причин, що спонукали нового прем'єра звернутися до розгляду одного з найскладніших питань того часу, були: революційність населення, яке мешкало в смузі осідлості, недосконалість законодавства про євреїв, а іноді, навіть, і абсурдність, плутанина в розумінні та реалізації багатьох його положень, і як наслідок, корупція в середовищі чиновників та адміністрації. Крім того, подальше ігнорування єврейського питання, збереження існуючих обмежень в незмінному вигляді могло привести до погіршення не лише внутрішнього, але й міжнародного становища Російської імперії, оскільки слугувало б приводом для "самої обурливої [кампанії] проти руської пропаганди з боку наймогутнішого

еврейського центру в Америці”[29, с.219;30, с.63-78; 31, с.206]. Кожна з цих причин, безумовно, була вагомою та значимою. Між тим, розібратися в тому, що підштовхнуло Столипіна вдатися до розгляду питання та піти на певні поступки єврейству, на наш погляд, неможливо, якщо не врахувати тих конкретних історичних умов, за яких приходилось діяти прем'єру та розстановку громадських і політичних сил.

Після розпуску I Думи основною турботою уряду було прикласти максимум зусиль для того, щоб наступна, II Державна дума, виявилась значно поміркованішою та лояльнішою до уряду. Досвід першого парламенту показав, що невідповідність міністрів, майже повна відсутність представлених ними в Думу законопроектів, привели до того, що, Дума, опинившись без роботи, зайнялась виключно пустою балаканиною та злосною критикою уряду. Столипін вважав достатньо важливою справою уникнути помилок попереднього кабінету – надати новій Думі можливість захоплюватись безкінечними дебатами та безсильними деклараціями.

Окрім вироблення обширної програми перетворень, достатньої для того, щоб зайняти Думу роботою на довгий час, кабінету Столипіна за власної ініціативи необхідно було реалізувати частину тих політичних перетворень, у відношенні до яких попереднє міністерство не могло або не бажало зробити будь-яких поступок Думі. Відтак, невдовзі після призначення головою Ради міністрів, Столипін говорив членам свого кабінету та співробітникам по Міністерству внутрішніх справ: “Перед нами до обрання наступної Державної думи 180 днів. Ми повинні їх використати на повну силу, щоб предстати перед цією думою з рядом вже виконаних перетворень, які б свідчили про відверте бажання уряду зробити все від нього залежне для усунення з існуючого ладу всього, що не відповідає вимогам часу”[32, с.528].

Проникнути в атмосферу того часу, зрозуміти політичну ситуацію, яка склалася, та оцінити подальші наміри уряду, дозволяє, в деякій мірі, перлюстрація – матеріали цензурного та надзорного перегляду поштової кореспонденції. В листі А. Гурьєва від 15 липня 1906 р. на ім'я графа С. Вітте повідомлялось: “Події в Петербурзі Вам, звичайно, відомі. Тепер все питання сконцентровано на залученні в кабінет громадських діячів. Напевне, це вдасться Столипіну. Тоді передбачається запустити на повний хід бюрократичну машину та виготовити законопроекти по всім важливим питанням. Деякі закони передбачається, навіть, здійснити “провізорно” до затвердження Думою”[17, ф.102, оп.265, л.99]. Не менш цікаві свідчення містяться у

листі за підписом “Солом...” від 16 липня 1906 р. к Ф. Гіпштейну в Париж: “ Щойно довідався, що Столипін запросив в міністерство колишніх депутатів Львова та Стаховича, які погодились, а вони, хоча консерватори, але чесні та порядні люди. Вже майже відомо, що буде дана політична амністія., відмінена “смуга осідлості” і т.д. Єдине факт: погромів в найближчі дні більше не буде. Це для Столипіна питання найбільшого ефекту”[17, ф.102, оп.265, л.82].

Дане листування свідчить, що важливим кроком на шляху до реалізації задуманих перетворень і створення благоприємної громадської думки напередодні майбутніх виборів до II Державної думи було запрошення Столипіним в міністерство, яке реформувалось, відомих громадських діячів. В подальшому прем'єр був схильний, якомога скоріше задовольнити потреби кожної великої громадської групи і тим самим схилити на бік уряду. На нашу думку, це і був той визначальний фактор, який підштовхнув Столипіна в період міждум'я звернутися в числі інших до розгляду й єврейського питання. Крім того, голова Ради міністрів добре усвідомлював, що деякі поступки єврейству допоможуть заспокоїти революційний настрій в його середовищі. Власне з цієї метою Столипін передбачав залучити до переговорів впливових євреїв, “з'ясувавши з ними, що необхідно, і можливо надати тепер же...”[33, с.464]. Окрім того, реформа єврейського законодавства, безперечно, мала б вагомий вплив і на західні ліберальні кола. Сам же хід переговорів голови Ради міністрів з представниками громадськості показав, наскільки гостро стояло єврейське питання і наскільки різними були варіанти його вирішення.

Один із кандидатів на входження до нового міністерства А. Коні згадував, що був досить неприємно вражений тією легковажністю, з якою інші претенденти, наприклад, А. Гучков і П. Гейден відносились до найважливіших питань їх майбутньої спільної діяльності. “Збуваючи питання жартами”, спираючись у всьому на заходи “в порядку верховного управління”, вони, за думкою Коні, не хотіли рахуватись з бажаннями руського народу. Єврейське питання, як і інші важливі питання, “вирішувалось не з посиланням на те, що цього вимагають інтереси країни, а власне на те, що воно повинно бути вказане в програмі, як тактичний захід в боротьбі з революцією та її моральним обезсиленням”[34, с.367].

По-різному вбачалось і саме вирішення єврейського питання. Так, А. Гучков вважав, що оскільки євреї все ж таки даровані історією, то “слід відомий модус вівенді встановити”, необхідно створити нормальні умови, так як всі заходи з єврейським засиллям не виправдовують себе,

викликаючи лише озлоблення. Відтак, він пропонував негайно розкрити смугу осідлості та лише в одному погоджувався зберегти обмеження у відношенні євреїв – не допускати їх до складу офіцерства та обмежити права євреїв в придбанні земель поза містами. Ці обмеження Гучков вважав своїм обов'язком зберегти, оскільки розумів, що "морально ми при цьому програвали, але цим шляхом позбувались протидії в тих колах, які були антисемітські налаштовані"[35, с.192-193].

Як і Гучков, Коні вважав відміну смуги осідлості справедливою мірою, проте він категорично наполягав на тому, щоб це питання було вирішено народним представництвом, а не радою міністрів, "які повинні належати лише право внести такий законопроект, не приймаючи на свою совість ані погромів, що можуть відбутися, ані того, що Дума може вирішити це питання інакше"[34, с.367-368]. В ході перемовин чітко визначилась позиція Столипіна, що до вирішення єврейського питання. Він критично відносився до законодавчої здібності Державної думи, особливо на найближчий час, а відтак, був переконаний, що в даному питанні можна діяти, обходячи законодавчі установи. Прем'єр заявляв, що особливо ясно усвідомлює, які заходи є невідкладними та потребують якомога скорішого виконання, і був впевнений, що "уряд зможе надати негайно всім класам населення те, що їм дійсно необхідно"[33, с.464,465].

Відмітимо, що залучені до перемовин громадські діячі Н. Львов, М. Стахович, А. Гучков дійсно довіряли готовності та здатності прем'єра відверто вступити на шлях оновлення державного ладу. П. Гейден, г. Львов та Д. Шипов були впевнені, що П. Столипін прагне залучити їх до участі в кабінеті лише тому, що боїться протидії суспільства своїм починанням. Вони були переконані, що в їх участі в кабінеті прем'єр "вбачає лише засіб для примирення збудженого суспільного настрою з урядом"[33, с.462,463]. В підсумку, голова Ради міністрів дійсно не прийняв тих умов, за яких деякі представники громадськості погоджувались увійти до складу нового кабінету. Способи реалізації найважливіших завдань того часу по-різному розумілись першим міністром та громадськими діячами.

І все ж, П. Столипін не був поодиноким у своїх намірах. П. Коковцов, який в складі нового кабінета Столипіна зберіг за собою портфель міністра фінансів, в листі від 28 липня 1906 р. на ім'я впливового французького банкіра Е. Неїліна повідомляв, що в теперішній час він, як і більшість членів Ради міністрів, дотримується того погляду, що "давню слід скасувати значну частину виключних

постанов нашого законодавства", і зробити це негайно, "не очікуючи викликання нової думи"[36, с.134,135].

Таким чином, аналіз історичних умов, які склалися, і за яких довелося розпочати роботу на посаді міністра внутрішніх справ, а потім і голови Ради міністрів Петру Столипіну, дозволяє розкрити причини його зацікавленості та турботи з приводу вирішення єврейського питання. Воно не являлось пріоритетним для Столипіна, але настільки назріло в суспільній думці, що ігнорувати його надалі вже не виявлялося можливим. Відтак, намагаючись закріпити авторитет та силу уряду, а разом з тим йти ліберальним шляхом, стримуючи імператора від реакційних дій, прем'єр підготавлював тимчасовими заходами основи тих законів, які повинні бути внесені в наступну Думу. В галузі єврейського питання передбачалось, якомога скоріше, піти на значні поступки, і цим "благим починанням", вплинути на результати майбутніх виборів.

Література:

1. Убийство П. А. Столыпина. Свидетельства и документы / Сост. А. Серебренников. – Нью Йорк, 1986.
2. Цимбаев Н. И. Россия и русские: национальный вопрос в Российской империи // Русский народ: историческая судьба в XX веке. – М., 1993;
3. Шелохаев В.В. Национальный вопрос в России // Кентавр – 1993. – №2.
4. Национальный вопрос во внутренней политике царизма // Вопросы истории. – 1995. – №9.
5. Национальная политика императорской России. – М., 1997. Национальные окраины Российской империи.
6. Становление и развитие системы управления. – М., 1998.
7. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. Учебник для вузов. – М., 1998.
8. История России: Учебник / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. - М., 2004.
9. Зуев М. Н. История России. Учебник для вузов. – М.: Приор, 2000.
10. Новейшая история Отечества. XX век. Учебник для вузов. В 2-х тт. / Под ред. А.Ф. Киселёва, Э.М. Щагина. – М., 1998. – Т.1.
11. Отечественная история. XX век / Под ред. Блинниковой О.А. – М.: Агар, 1999.
12. Верт Н. История радянської держави. 1900-1991. – Навчальний посібник. – Рівне: Вертекс, 2001.
13. Бок М.П. П.А. Столыпин: Воспоминания о моём отце. – М., 1992.

14. Солженицын А. И. Двести лет вместе (1795-1995). – М., 2001.
15. Палеолог С.Н. Около власти: Очерки пережитого. – Белград, 1911.
16. Скрипицын В. А. Богатырь мысли, слова и дела. Посвящается памяти Петра Аркадьевича Столыпина. – СПб., 1911.
17. Государственный архив Российской Федерации
18. Государственная дума. Созыв 1-й. 1906. Сессия I. Стенографические отчёты. – СПб., 1906. – Т. 1.
19. Государственная дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделений. – СПб, 1907.
20. Государственная дума. Созыв 1-й. 1906. Сессия I. Стенографические отчёты. – СПб, 1906. – Т.1.
21. Зорин В. Ю. Национальный вопрос в Государственных думах России (опыт законотворчества). – М.: Русский мир, 1999.
22. Законодательные акты переходного времени. 1904-1906 гг. – СПб., 1909.
23. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911 гг. – М., 1991.
24. Миндлин Б. А. “Еврейская политика” Столыпина. – М., 1996.
25. Джунковский В. Ф. Воспоминания. – М., 1997. – Т. 1.
26. Смирнов А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906-1917 гг.: Историко-правовой очерк. – М., 1998.
27. Миндлин А. Б. Российская общественность и проблема еврейского равноправия в начале XX века // По материалам Общества “Еврейское наследие”. – М., 1997. – Вып. 29.
28. Раух г. Роспуск 1-ой Государственной Думы. Отрывки из воспоминаний // Возрождение. – 1930. – 19 сентября.
29. Клячко-Львов Л. М. Повести прошлого: Временщики конституции: Два премьера. Еврейское счастье. – Л, 1930.
30. Курлов П. г. Гибель императорской России. – М.: Современник, 1992.
31. Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания. 1903-1919 гг. – Книга вторая. – М.: Наука, 1992.
32. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М.: Новое литературное обозрение, 2000.
33. Шипов Д. Н. Воспоминания и думы о пережитом. – М., 1918.
34. Кони А. Ф. Моя Гефсиманская ночь // Собрание сочинений. В 8 т. – М., 1966. – Т. 2.
35. А.И. Гучков рассказывает. Четверг, 30 марта, 1933 г. // Вопросы истории. – 1992. – № 10-11.
36. Переписка В. Н. Коковцева с Эд. Нецленым // Красный архив. – 1923.– Т.4.